

Kilka uwag o terminie krajobraz (krajobraz kulturowy) w geografii francuskiej

„Pod nazwą krajobraz geograficzny należy rozumieć obszar, na którym charakter ukształtowania, klimatu, roślinnego pokrowca, świata zwierzęcego i wreszcie kultury człowieka łączą się w jedną harmonijną całość, typowo powtarzającą się w przestrzeni pewnej krajobrazowej strefy ziemi”.

Stanisław Nowakowski (1936, s.23)

Termin *krajobraz*, zwłaszcza wtedy, gdy jest stosowany w geografii człowieka, ma charakter niejednoznaczny. W polskiej literaturze geograficznej na ogół jest on wyprowadzany z niemieckiego *Landschaft*, co znajduje uzasadnienie w fakcie dominującej pozycji geografii niemieckiej w XIX w., skąd kierunek krajobrazowy się wywodzi (termin, w znaczeniu naukowym stosowany co najmniej od 1850 r.). Tak postępują m.in. J.Kondracki (1967) i U. Myga-Piątek (2000). Choć za twórcę kierunku krajobrazowego w geografii uznawany jest Alfred Hettner (por. np. Vidal de la Blache 1922, Nowakowski 1936), to koncepcja krajobrazów kulturowych najlepiej rozwinęła się we Francji w początkach XX w. i związana jest z narodzinami geografii regionalnej i posybilizmu. Wśród polskich geografów utrwaliło się deprecjonujące dla geografii człowieka przekonanie, że we francuskiej geografii słowo krajobraz ma głównie powierzchniowy i estetyczny charakter (to co widać – por. Richling, Solon 1996, s. 11). Dlatego dla badaczy krajobrazów kulturowych interesujące może być sięgnięcie do etymologii francuskiego *paysage*.

Słowo *paysage*, tłumaczone na polski także jako krajobraz, wywodzi się od *pays* – kraj, kraina. Znajduje ono zastosowanie w odniesieniu do państw – Francja, Niemcy czy Polska też są nazywane *pays*. W wielu słownikach jako pierwsze znaczenie *pays* podaje się „terytorium narodu”¹. Wprawdzie państwo określa się też słowem *état*, ale wtedy akcent położony jest raczej na władzę państwową rozciągniętą nad danym terytorium i jego mieszkańcami. Natomiast słowo *pays* ma również wymiar regionalny i lokalny, gdyż odnosi się także do obszarów należących (zamieszkałych) do konkret-

¹ Territoire d'une nation: le beau pays de France, Larousse de poche, 1979, s. 304.

² W 1993 r. wydana została książka *L'Armagnac, un pays, un produit*.

nych mniejszych społeczności o wyraźnym poczuciu odrębności: Béarn czy Armagnac² to także *pays*. W tym właśnie znaczeniu dużą popularność zyskało na przełomie XIX i XX w. wśród zwolenników regionalizmu i zdecentralizowanego modelu państwa (por. np. Foncin, 1898). W języku potocznym używa się też tego słowa w znaczeniu krajan, ziomek. Krótko mówiąc: *pays* ma zawsze odniesienie do człowieka, nawet wtedy, gdy używa się go na określenie regionu biorącego nazwę od obiektów przyrodniczych lub cech środowiska (Pays de la Loire – Kraina Loary, pays arctiques – kraje polarne). Zawsze też budzi skojarzenia z wsią (do tej samej rodziny wyrazów należy *paysan* – wieśniak) i ma wymiar historyczno-emocjonalny (*mal du pays* to nostalgia, tęsknota za krajem ojczystym).

W kompleksowej geografii fizycznej tradycyjnie bardzo silnie przeciwstawia się ujęcie regionalne i typologiczne (np. Kondracki 1976). *Pays* jest zatem typowo regionalną, niepowtarzalną jednostką w geografii człowieka, jednostką typologiczną jest *paysage*. W języku potocznym słowo to, podobnie jak polski krajobraz oznacza „całościowy wygląd kraju”. W geografii używane było ono co najmniej od II połowy XIX w., początkowo w znaczeniu potocznym, potem nabiera charakteru terminu naukowego. W niedawno wydanej encyklopedii (*Grand Larousse en 5 volumes* 1994, t. 4, s. 2329) jako pierwsze znaczenie słowa podano: „Jednostka przestrzenna (*étendue spatiale*), naturalna lub przekształcona przez człowieka, przedstawiająca pewną tożsamość wizualną lub funkcjonalną: krajobraz leśny, miejski, przemysłowy”. Dopiero jako drugie podane zostało znaczenie tego słowa w malarstwie.

Trzeba jednak zaznaczyć, że mimo popularności terminu *pays* w początkach XX w., słowo *paysage* występuje rzadko w ówczesnych pracach geografów. Unika go J. Brunhes (1910), mimo że pisze o kompleksowych jednostkach przestrzennych (*tout terrestre*), a także dużo miejsca poświęca powiązaniom elementów środowiska przyrodniczego i działalności człowieka, nadających indywidualny charakter każdemu miejscu na Ziemi, ale zarazem w specyficzny sposób się powtarzającym. P. Vidal de la Blache, nawet w późnych pracach, używał go stosunkowo rzadko (np. Vidal de la Blache 1922). Zajmuje się on natomiast cywilizacjami (*civilisations*), termin ten ma jednak u niego zupełnie odmienne znaczenie niż u A. Toynbee’go, F. Konecznego czy S. Huntingtona. P. Vidal de la Blache nie wyodrębnia konkretnych cywilizacji, nie nazywa ich, nie próbuje wyznaczyć zasięgu terytorialnego, ale analizuje zróżnicowanie (rozmişczenie) określonych cech i wytworów ludzkiej działalności: co ludzie jedzą, z czego sporządzają odzież, budują domy, jak wyglądają ich osiedla? Wszystkie te zagadnienia rozpatrywane są (widzimy tu silny wpływ antropogeografii niemieckiej) w sposób genetyczny w nawiązaniu do warunków środowiska przyrodniczego i dyfuzji kultur. Dołączone do pracy mapy nie pokazują zróżnicowania zjawisk we wszystkich miejscach na ziemi, gdyż autorowi chodziło raczej o wyodrębnienie oryginalnych typów i pokazanie ich różnorodności w zbliżonych warunkach środowiska przyrodniczego. O ile podejście F. Konecznego czy S. Huntingtona można nazwać izolacjonistycznym i regionalnym, podejście P. Vidal de la Blache’a jest wybitnie typologiczne, a zarazem – materialne, by nie rzec – materialistyczne. Analizowane są fizyczne aspekty cywilizacji. Takie podejście przez kilkadziesiąt jeszcze lat dominować będzie we francuskiej geografii, nawet w

odniesieniu do tak duchowych zagadnień jak religia. W znanym podręczniku geografii religii P. Deffontaines'a (1948) analizowane są głównie takie zagadnienia jak lokalizacja świątyń i innych miejsc kultu, materiał, z którego zostały one zbudowane, związek rytmu świąt z porami roku, trasy pielgrzymek, ale pominięto takie duchowe zagadnienia, jak treść wierzeń i prawdy wiary. Natomiast J. Brunhes (1910) widział w geografii człowieka konieczność uwzględnienia – prócz tych samych materialnych aspektów kultury, na które zwracał uwagę P. Vidal de la Blache (1922) – także przestrzennego zróżnicowania aspektów kulturowych. Takimi są m.in. język i niektóre obyczaje ludów afrykańskich (Brunhes 1910, s. 623-624). Nie rozwiązana pozostała jednak kwestia porównywalności różnorodnych cech i ich hierarchizacji.

Znacznie częściej spotykamy słowo *paysage* w geografii powszechnej (*Géographie Universelle*) wydawanej w latach 1927-48³. Jednak ani *pays*, ani *paysage* nie mają tam precyzyjnie wyznaczonego zakresu znaczeniowego i to nawet w dziełach tego samego autora. Na przykład A. Demangeon (1946) używa słowa *paysage* zarówno w „estetycznym” znaczeniu charakterystycznego widoku, jak i (np. na s. 247) na określenie leżących w różnych regionach kraju obszarów o podobnych cechach ludzkiej działalności oraz podobnych powiązaniach między środowiskiem przyrodniczym a ludzką działalnością. Takimi są krajobrazy wiejskie (*paysages rurales*). Autor nawet proponuje pewną ich typologię. Jednak A. Demangeon w podwójnym znaczeniu używa także słowa *pays*: na oznaczenie konkretnych niewielkich regionów, krain (np. „Abbeville, typowy przykład małego ośrodka regionalnego, skupia relacje między dwoma *pays* dolnej Sommy: Ponthieu i Vimeu...”⁴, s. 251), jak i w znaczeniu... typologicznym, w odniesieniu do typów osadnictwa: *pays* o skupionym osadnictwie wiejskim, o przewadze niewielkich przysiółków, o osadnictwie rozproszonym... (np. „Cały Masyw Centralny jest *pays* przysiółków”⁵, s. 198, podczas gdy jest to niewątpliwie obszar bardzo niejednorodny pod względem historyczno-kulturowym).

Termin *paysage* swą karierę w geografii francuskiej zrobił dopiero począwszy od lat 50., głównie pod wpływem prac amerykańskich, niemieckich i rosyjskich, a w zakresie geografii fizycznej – także polskich. Równocześnie zaznaczyła się wyraźna tendencja do jego uściślenia. W rezultacie w geografii fizycznej *paysage* ma dziś podobne znaczenie jak *zandschaft* w niemieckiej lub *krajobraz* w naszej geoekologii (kompleksowej geografii fizycznej). Inaczej jest w geografii regionalnej i w geografii człowieka. Termin *paysage* jest tam używany w znaczeniu podobnym jak *krajobraz* u S. Nowakowskiego (1936), lecz zazwyczaj z położeniem większego nacisku na działalność człowieka. Człowiek nie tyle nawet modeluje *krajobraz*, ile to on nadaje mu specyficzne piętno. Przekształcając definicję S. Nowakowskiego można byłoby zatem powiedzieć: „*Pod nazwą krajobraz geograficzny należy rozumieć obszar, na którym człowiek i dzieła jego kultury, wykorzystując*

³ *Géographie Universelle* sous la direction de P. Vidal de la Blache et L. Gallois, 1927-48, A. Colin, Paris. Podanie P. Vidal de la Blache'a jako redaktora było wyrazem hołdu złożonego przez uczniów pomysłodawcy dzieła. Pierwszy tom geografii ukazał się w 9 lat po jego śmierci.

⁴ Abbeville, type de la petite ville régionale, concentre les relations des deux pays de la basse Somme, le Ponthieu et le Vimeu...

⁵ Tout le Massif Central est un pays de hameaux

i dostosowując się do charakteru ukształtowania, klimatu, roślinnego pokrowca, świata zwierzęcego łączą się w jedną harmonijną całość, typowo powtarzającą się w przestrzeni pewnej krajobrazowej strefy ziemi". Środowisko przyrodnicze staje się raczej tłem lub pasywnym elementem w ewolucji krajobrazów, w których, zgodnie ze słowami P.Vidal de la Blache'a (1922) „decyduje człowiek”. Różnicę tę wyraźnie widać, gdy porównamy zakresy znaczeniowe terminów: stosowanego w Polsce „krajobraz roślinny” (np. Plit 1996, Śleszyński, Więckowski 2000) i we Francji „*paysages arborés*” (krajobraz zadrzewiony; np. Flatres, de Planhol 1980). Krajobrazy roślinne nawiązują do potencjalnej roślinności naturalnej, zatem jednego z elementów środowiska przyrodniczego, uznanego w danym przypadku za najistotniejszy, najpełniej informujący o stanie środowiska przyrodniczego w danym miejscu. Krajobrazy zadrzewione – do drzew przez człowieka posadzonych (np. sady, parki) bądź z naturalnej roślinności wybranych i celowo zachowanych (np. przy wypalaniu lasu).

Termin *paysage* często znajdziemy też we współcześnie, od lat 90. wydawanej geografii powszechnej. Interesujące jest przy tym częste wyraźne nawiązywanie do etymologicznych związków krajobrazu z chłopami, co znalazło swój wyraz m. in. w opracowaniu M.Bruneau (1995) dotyczącym Azji Południowo-Wschodniej.

W geografii francuskiej mocniej też chyba niż w polskiej jest wyeksponowany element wizualności krajobrazów. Jest on uznawany przez wszystkich za tak oczywisty, że nie wprowadza się go nawet do definicji. Owa „harmonijna całość” czy też „jednostka posiadająca tożsamość funkcjonalną” musi być możliwa do postrzegania wzrokowego. Dlatego we Francji nie do pomyslenia byłoby np. sformułowanie *paysages acoustiques*. Nie jest to bowiem ani całość, ani nie zachowano warunku postrzegalności wzrokowej. Chociaż i polskie „krajobrazy akustyczne” (Bernat 2000) raczej rażą i nie są sformułowaniem najrzeczniejszym.

Literatura

L'Armagnac, un pays, un produit, 1993, H.E.R.G.E.S., Toulouse.

Bernat S., 2000, *Krajobraz akustyczny doliny Bugu*, (ref. na seminarium:) Współczesne kierunki i metody badań krajobrazu kulturowego, Sosnowiec, 8 czerwca 2000.

Bruneau M., 1995, *Paysages et paysanneries*, Géographie Universelle sous la direction de Roger Brunet; vol. Asie du Sud-Est. Océanie, ss. 19-26, Belin, Reclus.

Brunhes J., 1910, *La géographie humaine*, Felix Alcan, Paris.

Deffontaines P., 1948, *Géographie et religions*, 3 éd., Gallimard, Paris.

Demangeon A., 1946, *France économique et humaine*, Géographie Universelle, vol. 6.2-3, A. Colin, Paris.

Flatres P., Planhol X. de, 1980, *Paysages arborés et complantés*, Publications du Département de Géographie de l'Université de Paris-Sorbonne No 9.

Foncin P., 1898, *Les pays de France*, Projet de fédéralisme administratif, Paris.

Géographie Universelle, 1927-48, sous la direction de P.Vidal de la Blache et L.Gallois, A. Colin, Paris.

- Grand Larousse en 5 volumes*, 1994, Librairie Larousse, Paris.
- Kondracki J., 1976, *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Warszawa, PWN.
- Larousse de poche*, 1979, Librairie Larousse, Paris.
- Myga-Piątek U., 2000, *Spór o pojęcie krajobrazu – propozycja modelu badań krajobrazu kulturowego*, ref. na seminarium: Współczesne kierunki i metody badań krajobrazu kulturowego, Sosnowiec, 8 czerwca 2000.
- Nowakowski S., 1936, *Geografja jako nauka*, Wielka Geografja Powszechna, Trzaska, Ewert, Michalski, Warszawa.
- Plit J., 1996, *Antropogeniczne i naturalne przeobrażenia krajobrazów roślinnych Mazowsza (od schyłku XVIII w. do 1990 r.)*, Prace Geograficzne nr 166, IGiPZ PAN, Continuo, Wrocław.
- Richling A., Solon J., 1996, *Ekologia krajobrazu*, wyd. 2, PWN, Warszawa.
- Śleszyński P., Więckowski M., 2000, *Krajobrazy roślinne w środkowej części Tian-Szanu Północnego*, poster prezentowany na XLIX Zjeździe Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Szklarska Poręba 22.09.2000.
- Vidal de la Blache P., 1922, *Principes de géographie humaine*, Armand Colin, Paris.

Some remarks concerning the term landscape (cultural landscape) in French geography Summary

The term landscape (*paysage*), despite the long tradition, became popular in French geography only in the last decades. Regional geographers of the 1920s and 1930s rarely used this term. It has mainly typological meaning, stressing the links between particular elements of landscape and their functional as well as visual aspects. It shows a clear linkage with the term *pays* (country, region), referring to a particular, unique area. *Pays* is most often used in the humanist context, applying to an area settled by a concrete community for many years, which is the reason for close links of man and nature, and for a prevailing manner of land use – visualised by the landscape. Terms *pays* and *paysage* are usually addressed to rural areas (word *paysan* – countryman belongs to the same word family), or possible to a local urban centre.

Florian Plit, prof. dr hab.
Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Instytut Krajów Rozwijających się
ul. Karowa 20, 00-324 Warszawa

